

GYŐRI L. JÁNOS

Apológia és mártírium a kora újkori református gondolkodásban

(Szöllősi Mihály elfeledett *Martyrium historicuma* 1666-ból)

A kora újkori magyar református teológiai irodalom beszéd- és gondolkodásmódját az egyház- és irodalomtörténet-írás sokáig apologetikus-polemikus természetűnek tekintette. A kérdés árnyaltabb megközelítésére először az 1930-as, 1940-es években történtek kísérletek,¹ amelyek aztán az egyháztörténet-írás pozícióinak háború utáni megrendülésével s a szellemtudományok körében a marxizáló tendenciák megjelenésével torpantak meg. Pozitív elmozdulás ezen a téren az utóbbi két-három évtizedben következett be újra.² De mihelyt a személyesebb kegyesség és ennek kísérő elemeiként a misztika, a mártírium vagy a démonológia megnyilvánulásairól esik szó, e jelenségek leírásában, értelmezésében – a szakterminológia hiányosságaiból adódóan – olykor még ma is bizonytalanság tapasztalható. Szükséges tehát, hogy a kora újkor magyar református egyházi beszédmódjának árnyalásához új fogalmakat, modelleket keressünk. Az apológia és a mártírium fogalmaival kapcsolatban az alábbi tanulmány is erre tesz kísérletet.

A mártírium kérdésének protestáns megítélését tanulmányozva megfigyelhetjük, hogy a retorika és a logika klasszikus érvrendszerét működtető dogmatizáló apologetikus irodalom (mint a református teológiai gondolkodás fővonulata) a mártírium kérdését a kora újkorban elsősorban historikumként kezeli. A személyesebb kegyességen alapuló beszédmódok viszont a mártíriummal mint lehetséges aktualitással is számolnak, s a megszólítottakat megpróbálják a vértanúságra is felkészíteni.³ A kora újkori református egyházi beszéd- és gondolkodásmód alapvetően kétpólusú tehát: egyik pólusa a racionálisabb apológia, a másik pedig a misztikusabb természetű mártírium. Utóbbi

¹Jelen írás a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K73139 és K101840 sz. pályázatának keretében készült.

²BODONHELYI József, *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai*, Debrecen, [s. n.], 1942; INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, 1931 (Theológiai tanulmányok, 15). Incze Gábor ezen kívül *A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi írói című* könyvsorozatában 1933 és 1948 között tizenkilenc kötetet jelentetett meg a protestáns egyházi irodalom emlékeiből.

³Az utóbbi két évtized kutatási eredményeihez lásd: BARÁTH Béla Levente – SZABADI István, *Irányvonalak a 16–17. századi magyar református egyháztörténet és egyházi műveltség kutatásában (1989–2009) = Egyház és kegyesség a kora újkorban. Kutatótörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, CSORBA Dávid, BARÁTH Béla Levente, Debrecen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kuratóriuma, 2009, 9–34.

³E kettősség lényegét tárja fel az alábbi tanulmány: GYŐRI L. János, *Mártírium, puritanizmus, retorika. Két XVII. századi református prédikációs kötet tanulságai*, Irodalomtörténet, 2000/1, 51–71.

a fogalom eredeti (tágabb!) jelentésének megfelelően (személyes tanúságtétel, bizonyágtétel) – mivel lényege nem a mérlegetés, hanem a helytállás – a tényleges vértanúság lehetőségével is számol. Az elmondottak teológiai, filozófiai, antropológiai megvilágítására bevezetesként a hazai és a nemzetközi irodalom egy-egy felismerését idézzük.

Hazugság és árulás című esszéjében Németh Pál teológus a keresztyén egzisztencia mindenkori kettős szorítását a Filippi-levélre hivatkozva úgy jellemzi, hogy Pál apostol óta „a keresztyén gondolkodás [...] kétféle magatartás lehetőségének vonzásában vergődik. Az egyik szubjektív kívánság: »kívánok elköltözni és a Krisztussal lenni, mert ez sokkal inkább jobb« –, a másik objektív (másokért vállalt) szükségesség: »De e testben megmaradnom szükségesebb tiértetek.« (Fil 1,23–24)”⁴ A keresztyén hitnek mint tanúságtételnek tehát már a kezdet kezdetén két alapvető változata van: a logikai, retorikai, nyelvi eszközökkel megfogalmazott hitvallás, azaz az apológia, valamint a kielégett helyzetekben akár a vértanúságot is vállaló tanúságtétel, a mártírium. Az egyház intézménye – bár legitimációs eszközként olykor a mártírok állhatatosságát is segítségül hívta – sosem szorgalmazta, s főleg dogmává nem emelte a vértanúságot. Fontosabbnak tűnt számára a dogmatizáló apológia, azaz a teológia művelése. „Vera theologia est apologia” – vallották az egyház története során a legjelesebb gondolkodók. Mindemellett, külső kényszerek folytán, története során az egyház mindig egyszerre képezte az apologéták és a mártírok közösségét.

A mártírok egyháza, Németh Pál szavaival élve, a „kívánságot”, azaz az „elköltözést” választja. A mártírok nem védekeznek, nem érvelnek hitük igaza mellett. „Nem is gondolnak arra, hogy a Krisztusban megismert igazságot másképp is meg lehet vallani, mint életük odaadásával.”⁵ A mártír nem megismerő, megértő lényként viselkedik, hanem inkább elfogadó, ha úgy tetszik, kultikus lényként. Innen érthető, hogy a középkor századaiban tért nyerő keresztyénség kultikus cselekedetei miért fonódtak össze a mártírok tiszteletével, illetve a belőle kisarjadó szentkultusszal.⁶ Az apologéta a mártírral szemben a „szükségesebb”-re figyel, aminek viszont a „testben maradás” a feltétele. Fegyvere a védekezés, „ezért akarja érteni is, amit hisz, gondolatával nyomon követni, amit hitével megtapasztalt.”⁷

Apológia és mártírimum között láthatóan ellentét feszül, amennyiben választás elé állítják a mindenkori keresztyén embert. Ez az ellentét azonban pusztán elvi természetű, a két gondolkodás- és beszédmód viszonyát inkább a termékeny feszültség jellemzi, aminek teológiai antropológiai okai vannak. Keresztyén gondolkodók – apologéták és mártírok – a felvilágosodás koráig legalábbis egyetértenek abban, hogy az ember lényege nem egyszerűen test és lélek kettősségében, hanem az ember istenképűsége révén, a

⁴ NÉMETH Pál, *Hazugság és árulás* = N. P., *Az írás és olvasás felelőssége*, Bp., Mundus, 1998, 54.

⁵ *Uo.*

⁶ Peter BROWN, *A szentkultusz: kialakulása és szerepe a latin kereszténységben*, ford. SÁGHY Marianne, Bp., Atlantisz, 1993.

⁷ NÉMETH, *Hazugság és árulás*, i. m., 56.

test, a lélek és az Isten–ember kapcsolat hármasságában ragadható meg. Jürgen Rausch 20. századi német filozófus *Der Mensch als Märtyrer und Monstrum*⁸ című esszéjében kifejti, hogy az ember istenképűségének (Ebenbild Gottes) közvetlen felmutatása (Darstellung) a mártírumban, valamint az istenképűség felismerése (Herstellung) az apológiában közös világképből fakad. Az apologéta dogmák alkotásával és értelmezésével, nyelvi úton keresi az utat a Teremtőhöz, míg a mártír közvetlen feltárulkozása révén szembesül a lényébe rejtett csodával: megnyílik számára a létezés legmélyebb titka, a halál misztériuma. Miközben egész lényével jelzéssé magasodik, a nyelvi kommunikáció elemeit képesíti, mert a kibeszélhetetlen megjelenítése fogalmi úton már nem lehetséges, vagy egyszerűen mellőzi a nyelvi kommunikációt, s maga is kép-pé (jelképpé, eszményképpé) nemesedve „a hallgatás szájává válik”.⁹

A reformáció a mártírumban kérdésében visszatér a biblikus gyökerekhez: a szó eredeti értelmében vett tanúságtételt, hitvallást igenis szorgalmazza, de az esetleges vértanúságot nem tekinti külön érdemnek. A reformátorok felfogása éles határt von a mártírok vére és Krisztus áldozata közé, amit Kálvin így fogalmaz meg: „nincs olyan vértanú, kinek vére a bűnök bocsánatáért ömlött volna, amit Krisztus tett értünk, s ezt nem azért tette [...], hogy őt utánozzuk, hanem hogy azon örüljünk.”¹⁰ Hirde-ti mindezt úgy, hogy közben az ő tanúságtétele nyomán létrejött új felekezet maga is egyre több vértanút számlál. Közismert, hogy egy időben maga Kálvin is menekülni kényszerült, s üldözött hugenotta hittestvéreit leveleiben hitbeli helytállásra, de nem feltétlen vértanúságra biztatta.¹¹

Kálvin követőinek hamarosan nemcsak Franciaországban, hanem Németalföldön, Angliában és Skóciában is súlyos megpróbáltatásokkal kellett szembenézniük, Németországban pedig különösen a harmincéves háború borzalmi hozták közel a protestáns polgárokhoz a vértanúság gondolatát. Amint Heinz Schilling kifejti, a 17. század elejére a lutheri szellemiségtől végleg elkülönülő európai református identitásnak a megpróbáltatások és a diaszpóra-élmény folytán olyan meghatározó elemei kristályosodnak ki, mint az ellenállási jog, a predestinációs hit, a helyi gyülekezeti autonómiát hangsúlyozó egyházfogalom, az „Isten-népe tudat” (Volk-Gottes-Bewusstsein) és a földi lét zarándokútként (Pilgerfahrt) való értelmezése, illetve a diaszpóra-lét (In-der-Welt-fremd-Sein).¹²

⁸ Jürgen RAUSCH, *Der Mensch als Märtyrer und Monstrum. Essays*, Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1957.

⁹ *Uo.*, 177.

¹⁰ KÁLVIN János, *A keresztyén vallás rendszere*, ford. Ceglédi Sándor, Rábold Gusztáv, I. Pápa, Református Főiskolai Könyvnyomda, 1909 (Református Egyházi Könyvtár, 5), 643–644. (Reprint: Bp., Kálvin, 1995.)

¹¹ Wilhelm NEUSER, *Calvin és a menekültek = Tovább..., Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára*, Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1989, 74.

¹² Heinz SCHILLING, *Calvin und Calvinismus in europageschichtlicher Perspektive = Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16.*

Mindebből következett, hogy a mártírium kérdését elsősorban historikumként kezelő apologetikus teológiai irodalom mellett a 16. század közepétől sorra jelentek meg német (Ludovicus Rabus, 1552–1558), francia (Jean Crespin, 1554, illetve Heinrich Pantaleon, 1563) és angol nyelvű (John Foxe, 1554, 1559) protestáns mártírológiák.¹³ Azaz a mártírium középkori hagyományát a protestantizmus dogmatikai alapon leszűkítette ugyan, gyakorlati okok miatt viszont saját növekvő számú mártírjaival bővíteni is kényszerült azt.¹⁴

Köztudott, hogy a kora újkori európai protestáns mártírológiáknak sem katalógus-szerű, sem krónikás, sem népkönyvi változata magyar nyelven nem született meg. Ennek oka még feltárára vár. Az apologetikus jellegű 16–17. századi hazai református teológiai irodalom a mártírium kérdését többnyire járulékos elemként kezelte. A gyakorlati irodalom – elsősorban a prédikációk – a mártíriumot általában argumentációs eszközként vagy historikus exemplumként jelenítették meg. Jellemző, hogy Alvinczi Péter vagy Geleji Katona István egyházi beszédekben nem a hétköznapi mártírjait, hanem inkább tudós embereket (Wiclif, Husz, Prágai Jeromos) idéznek meg, akiket nem vértanúságuk, hanem Krisztushoz való hűségük miatt tekintenek példának.¹⁵ A 17. század első felében a magyar református egyházat még szinte kizárólag német egyetemeken (Wittenberg, Heidelberg, Marburg) végzett teológusok irányítják, akikre inkább a csodás, misztikus, hagiográfiai elemeitől megfosztott Rabus-féle németes mártír-hagyomány hat. A németalföldi, angliai peregrináció erősödésével, a 17. század második harmadától jelenik meg az eszkatologikus, misztikus elemeket sem nélkülöző, s a hétköznapi vértanúit is számon tartó John Foxe-féle mártír-hagyomány, amely az 1660-as évektől erősödő ellenreformációs nyomás és az ugyanekkor diadalmaskodó puritán kegyesség együttes hatására újra aktualitásként kezeli a mártíriumot.¹⁶

E folyamat jegyében a magyar reformátusság önértelmezésében a 17. század derekától új elemek jelennek meg: a protestáns ortodoxiától megörökölt apologetikus-polemikus szerep mellett teret kap a harcoló (vitézkedő) egyház gondolata és a mártírium kérdése is. A lehetséges szerepek bővülése másfajta beszédmódot, új műfajokat eredményez. Kecskeméti Gábor mutatott rá, hogy az allegorikus vízió, a dialógus, az élénk képhasználat, amelyek mindegyike tartalmilag a bibliai prófécia, apokaliptika és jegyesi misztika világából táplálkozik, puritán jellegzetességként jut nálunk is komolyabb szerephez.¹⁷

Jahrhundert bis 1918, hrsg. von Márta FATA – Anton SCHINDLING, Münster, Aschendorff Verlag, 2010, 20–21.

¹³ Annamarie und Wolfgang BRÜCKNER, *Zeugen des Glaubens und ihre Literatur = Volkserzählung und Reformation*, hrsg. von Wolfgang BRÜCKNER, Berlin, Erich Schmidt Verlag, 1974, 521–579.

¹⁴ A kérdéshez lásd GYÓRI L. János, *Reformáció, mártírológia, exemplum*, Irodalomtörténet, 2001/3, 321–340.

¹⁵ GYÓRI, *Mártírium*, i. m., 55–57.

¹⁶ A. und W. BRÜCKNER, *Zeugen des Glaubens*, i. m., 568.

¹⁷ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, Bp., Universitas, 1998, 70–106.

Nem tekinthetjük véletlennek, hogy e szemléletváltás jegyében született meg az a kiadvány, melynek egyik fejezete az addig hiányzó magyar protestáns mártirológiát is pótolni hivatott. Itt jegyezzük meg, hogy ugyanennek a folyamatnak a jegyében, ugyancsak polemikus művek kísérő elemeként teszi meg a hazai református egyháztörténet-írás is első bizonytalan lépéseit, Czeglédi István, Pósházi János, Szathmárnémethi Mihály vitáiraiban.¹⁸

Szöllősi Mihály (?–megh. 1676u.) *Sion leánya...*¹⁹ című munkája az ún. felső-magyarországi hitvita egyik írásos dokumentuma.²⁰ A beregsurányi református lelképásztor abba a vitasorozatba kapcsolódik be, amelyet Sámbar Mátyás győri jezsuita indított el *Három üdvösséges kérdés*²¹ című traktátusával. A vitában, melynek súlyát 17 nyomtatásban megjelent munka jelzi, református részről olyan jeles polemikusok is részt vettek, mint Pósházi János sárospataki professzor vagy a később vértanúságot szenvedett Czeglédi István, kassai prédikátor. Szöllősi 1666-ban írja művét, de csak 1668-ban jelenik meg, s mint a Heltai János által összeállított hitvita-nyilvántartó lapról kiderül, munkája három szempontból is sajátos helyet foglal el a vitasorozat darabjai között. Egyrészt műfaja lényegesen különbözik a többi vitairattól. Míg Sámbar munkája s a reá adott feleletek is szinte kizárólag teológiai traktátusok, addig Szöllősi írása egy nagyszabású allegorizáló dialógussorozat. Másrészt Szöllősi úgy kapcsolódik be a vitába, hogy látszólag nem vesz tudomást a vitasorozat korábbi református darabjairól.²² Végül az ő írása az egyetlen a vitasorozatban, amelyre katolikus részről semmiféle válasz nem érkezett.

E jegyek Szöllősi Mihály sajátos stratégiájának következményei. Ő ugyanis a vitában résztvevő katolikus és protestáns felekkel ellentétben azok apologetikus-polemikus beszédmódját a személyes tanúságtétel, azaz a mártírimum egyetemesebb keretei közé ágyazta. Ez eredményezte azt a radikális műfajváltást, amellyel saját felekezetének gyakorlatától is erősen eltávolodott. Ezzel azonban vélhetően a katolikus felet is meglepte, amely az allegorizáló vízió, a dialógus, a mártírimum és jegyesi misztika elemeinek markáns megjelenésében saját felekezete hagyományrendszerének számos retorikai, poétikai elemét ismerhette fel, s talán jobbnak látta nem válaszolni erre a kihívásra.

Szöllősi írásának két fejezete érinti közelebbről a mártírimum kérdését, de azok megértéséhez az egész vitairat szerkezetének, retorikai, poétikai sajátosságainak leg-

¹⁸ NAGY Géza, *A református egyház története, 1608–1715*, II, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2008, 246–255.

¹⁹ SZÖLLŐSI Mihály, *Sion leánya ártatlan ügyét védő Hitnek Paissa; avagy [...] Bainok Dávidka*, [Debrecen], [Karancsi], 1668 (RMNy 3419).

²⁰ HELTAI János, *A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete = „Tenger az igaz hitrül...” Tanulmányok XVI–XVII. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 275–281, 293.

²¹ SÁMBAR Mátyás, *Három üdvösséges kérdés [...]*, Nagyszombat, Schneckenhau, 1661 (RMNy 2997).

²² HELTAI, *A 16–17. századi, i. m.*, 276–277.

alább vázlatos áttekintése szükséges. A 465 lapot számláló kiadvány egésze fiktív dialógusokból áll, s a beszélgető felek személye fejezetenként változik. Felépítése egyenetlen, a hét rész közül a legrövidebb 24, a leghosszabb közel 200 lapos.

Az első fejezetben Sion leánya (azaz az egyház) és Sion leánya Fia (az egyház tagja, aki lehet maga a szerző vagy az olvasó is) folytat párbeszédet, amelynek lényege az a Foxe-tól eredeztethető s a puritánok által általánosan elfogadott nézet, hogy az igaz egyház a mártírok egyháza. A második rész dialógusának szereplői azonosak az előbbiével. Itt azonban már Sion leánya Fiáé a főszerep, aki csüggedő anyja vigasztalására lefesti a keresztyén ember evilági pályafutását, a „*vitéz zarándokság*”-ot.²³ A fejezet e vissza-visszatérő metaforája az angol Bunyan egy évtizeddel később megjelenő híres allegorikus vízióját (*A zarándok útja*, 1678/1684)²⁴ juttatja eszünkbe, s a két szöveg közötti hasonlóság valóban szembevetendő. Közös szellemi gyökereik feltárására e helyen nem vállalkozunk. Itt pusztán annyit jegyzünk meg, hogy forrásait nemcsak az angolszász puritán kegyességben kereshetjük, hiszen egy évtizeddel korábban már Czeglédi István kassai prédikátor is kiadott egy hasonló szellemű dialógust *A megtért Bűnösnek a lelki hartzban való bajvívásáról* címmel,²⁵ melyben a Kísértő és a Megtért Bűnös folytatnak beszélgetést. Szöllősi írása élénk képek sorával rajzolja élénk „Jézus Vitézi Zászlóját”-t és „Jézus ábrázattya”-t, a „Bajvívó Lélek Lelki Zászlótartó”-ját, „Az Világ Pálya futó helyei”-t, az ott található keskeny és széles utat, az előbbi mentén a keresztyén emberre leselkedő ellenségeket, és végül a keskeny úton végighaladók jutalmát, a Mennysországot és Jézus városát.

A harmadik részben Szöllősi „Az Igaz Keresztyének Vallásának” a pápisták tanításával ellenkező 102 cikkelyét mutatja be. Itt az allegorikus látomás váratlanul a korabeli vitairatok nyers, polemizáló, traktátusos beszédmódjába csap át, majd a rész utolsó lapjain újra visszatér a fiktív dialógus, melyben Sion leánya és Fia a mártíromság és az igaz egyház mibenlétéről társalognak.

A negyedik fejezet műfaja szerint soliloquium, melyben először a Bűnös Szív és a Megtért Bűnös Lélek folytatnak dialógust. Ezt követi a megtérő lélek vallástétele, majd a „megtért Bűnösön való Angyali öröm” és végül az „Angyali chorus” éneke: „Ámen! Ámen! Alleluja! Az Úr és az megtérő Léleké a Diadalom. Ámen!”²⁶ Befejezésül a „Megtért Bűnös”-nek a jegyesi misztika jegyében fogant hálaadó és könyörgő imádságát olvashatjuk: „Oh édességes Anya! a te szűz emléidnek köszönem [sic!] Istenem kegyelme után az örömben való meg-unhatatlan részesülésemet! Azért terjeszd ki jobban kebeledet, fogadd be a Tanuló Szentek Seregében árva fejemet, és hűséges szerelmedre hajlott fi-

²³ SZÖLLŐSI, *Sion leánya*, i. m., 80, 88.

²⁴ John Bunyan művének a 18. század vége óta több magyar nyelvű fordítása és kiadása is volt, itt csupán legújabb kiadását jelezzük: John BUNYAN, *A zarándok útja*, ford. JÁNOSHÁZY György, Kolozsvár, Koinonia, 2005.

²⁵ CZEGLÉDI István, *A' megh-tert bűnösnek a' lelki-hartzban valo bai-vivasarol [...]*, Kassa, Severinus Marcus, 1659 (RMNy 2829).

²⁶ SZÖLLŐSI, *Sion leánya*, i. m., 200.

aid ártatlan ügyök védésére, külgyed erős Bainok Dávidkádót, ki győzze meg amaz fel emelkedett Goliáthot, harmadik kérdésiben való környül metéletlen vitézségérül.”²⁷

Az imádság záró gondolata átvezet a vitairat további három fejezetéhez. Ezekben ugyanis Bajnok Dávidka (azaz maga a szerző) és a Collegium (jelképesen Góliát, ténylegesen a Sámbar Mátvás munkáját közreadó győri jezsuita kollégium) fiktív dialógusait találjuk az igaz egyház kérdéséről. Az 5. rész tárgya a Szentírás helyes értelmezése, a 6.-ban 45 cikkely mutat rá a jezsuiták tévelygéseire, végül a 7.-ben 33 artikulus a két nézet közötti lényeges különbségeket összegzi és magyarázza.

Szöllősi Mihály szándéka nyilvánvaló: a konkrét hitvitát, amelybe bekapcsolódik, igyekszik áthelyezni egy, a személyes vallomástétel által meghatározott egyetemesebb, allegorikus, látomásos, misztikus erőterbe. Az igaz egyház allegorikus önértelmezését szolgáló nyitó fejezet, a keresztyén ember „zarándokság”-áról szóló allegorikus látomás a következő részben és a lélek belső terein zajló soliloquium a 4. fejezetben mind ezt a célt szolgálják, s a további részek tényleges vita-dialógusai érezhetően ezeknek rendeltetnek alá.

A bűnös szív és a megtérő lélek belső dialógusa egyúttal Szöllősinék a puritánokéval rokon felfogásáról tanúskodik, miszerint az eredményes polémia záloga a vitát megelőző igaz megtérés. Bajnok Dávidka sikeres vitájának titka, hogy a 4. rész fentebb idézett imája szerint a megtérő bűnös lélek Dávidkával, azaz magával Szöllősisivel azonos. S ha efelől netán kétsége lenne az olvasónak, azt a szerző „Az Méltóságos, Te-kintetes Nemes Beregh vármegyének” címzett ajánlásában maga oszlatja el: „Ezért neveztem Bajnok Dávidkának; mert az ő gondolattyában álmódott erősségeit, az egy Úr nevének segítségül való hívásával, meg csúfolható erőtlenségemben tapodám a földre. Az Úr hadait is viselém, mert én is ha gyermek s tudatlan is [...] ugyan Jésum Vitéze, s bajt vívó Pásztor vagyok.”²⁸

Szöllősi Mihály a mártíriumhoz való viszonyát, amint jeleztük, vitairatának két fejezetében érinti. A 3. rész végén Sion leánya és Fia a mártíromság és az igaz egyház mibenlétéről beszélgetnek. Utóbbi kérdésére – „Mi ok tézsi az Mártíromságot? Az Szenvedés-é, vagy penig egyéb valamely ok?” – Sion leánya így felel: „Nem az szenyvedés tézsen valakit Mártírrá, hanem az Igasságnak ügye.”²⁹ A Szent Ágostontól szabadon idézett válasz jelzi, hogy a szerző itt nem csupán vértanúságot ért a mártírium fogalmán, hanem a hitbeli meggyőződés melletti állhatatosságot. Ezt követően Sion leánya elmondja, hogy a régi mártírokat az igazság melletti hitvallásukért ölték meg, majd így fűzi tovább a gondolatot: „Az Evangélicusok azon fogásokkal vádol-tatnak, azokért is ölettetnek meg, mellyekért az Régiek. Azért az Evangélicusok igaz Martyrok [...] ha igaz Martyrok, ügyek és Vallások is igaz.”³⁰ Szöllősi e ponton látható-

²⁷ *Uo.*, 200–201.

²⁸ *Uo.*, 3v.

²⁹ *Uo.*, 166–167.

³⁰ *Uo.*, 171–172.

an az apologetikus gondolkodásra jellemző módon argumentációs eszközként kezeli a mártíriumot. Az első fejezetben viszont, amely egy református szellemű, magyar nyelvű „Martyrium historicum”, a mártírium mint beszédmód már nem egyszerűen a bizonyítás logikai eszköze, hanem megélt valóság, még hozzá történeti, sőt üdvtörténeti távlatokba helyezve.

Szöllősi írásának szóban forgó fejezete Sion leánya keserves panaszával kezdődik, akit elhagyatottságában Fia próbál vigasztalni: „Szerelmes szülő Anyám, Jésumom kedves Galambja! mit sir ennyire? és el csüggedvén lelked, miért kesergesz, szinte ígygen szívedben? Lám öltözeted meg nem változtattad, sőt mint édes Uramnak hűséges jegyesse, úgy ragyogsz Nap és Holdi öltözetedben. Talám édes Anyám, földi boldogtalanságodon kápolódsz? [...] Jusson jól eszedben: édes Urad, Fejed, tövisszes koronában, véres ruhákban [...] köszöne neked, kinek oldalában Lánca találja szállást, születése futás, élete is ravás. Tanítása kereszt, ki tégedet fereszt, Halála is véres, hol száva keserves; Bűntül ez tisztulás, világtul búcsuzás [...] Izráel a Pusztában 40 esztendőig bujdosik, s úgy ér Canahánban. Bujdossál hát édes Anyám! Szép Sas szárnyaiddal egy kevéssé s úgy érsz kies menedék helyére amaz Paradisusnak; mert ha édes Urad, ki bocsátot-is a te megfogásodra, és fel ölteztetvén vont aranyas ruhában, bé viszen Myrha és Aloés szaggal tellyes Elephant tetemes Palotájában, holot férjed lészen. Fussad meg hát Pallyádat, mert korona a végén: Tűrj és remély, Higy és ne Fély! mert kik kegyessen akarnak élni, üldözést szükséges azoknak szenvedni.”³¹

Ez az allegorikus, misztikus, olykor tudatos költőiségre (rímes próza) is törekvő látásmód pontosan tükrözi azt, amit fentebb a mártíriumról mint beszédmódról elmondtunk.

Sion leánya, megvigasztalódván, a fentiekre így válaszol: „Úgy teczik szerelmes méhemnek jó hír mondó Gyümöltse, lelkemben mint egy meg vidulék, szavaidat halván; ugyan akarom is hogy hozzám küldetél: mert örömembe mingyárt meg repdeshet Uram szerelmire hajlot szívem, ha sok panaszimat ki önthetem: Hald meg azért édes fiam! Anyád régtül fogva való keserves életét.”³² S ezt követően 60 lapon át meséli Fiának saját történetét, amely nem más, mint a mártíromság már-már végeláthatatlan folyama. Az elbeszélés mind az arányok, mind a bemutatott mártírtörténetek mélységét illetően meglehetősen egyenetlen. Ami mégis egységessé, lendületessé, megragadóvá teszi Sion leánya vallomását, az a bevezető dialógust is jellemző személyes, panaszos, olykor jeremiádos, emelkedett hangvétel, illetve a mártírtörténetek színes képekben történő plasztikus megragadása.

Szöllősi előbb a Szentírás néhány jeles tanúságtévőjét veszi sorra. Köztük kevés a tényleges vértanú, inkább az igazság bajnokairól van szó. Az ószövetségi sorát Ábel nyitja, majd szó esik Ábrahám állhatatosságáról, Lót tisztaságáról, a bírák helytállásáról.

³¹ *Uo.*, 4–6.

³² *Uo.*, 6.

Az Újszövetségre térve Sion leánya érthető módon a vőlegény-Jézus szenvedéseit állítja a középpontba. Keresztelő János és István protomártír vértanúsága is csupán ennek árnyékában jelenik meg mint előzmény és következmény. Végül a Jelenések könyvére utalva Jézus véres cseppjei a mennyei oltár alatt várakozó mártírok szenvedését is kiábrázolják: „Mind ezek után is jaj! Mely siralmas idő virrada! Múlik az homály, következik az világosság; el enyészik az meg hosszabult estvéli árnyék: siet az Úrnak napja, mint az égő kemence, mellyen hajnal módra vérrel is piroslik az fel támadandó igazság napja; mert noha el küldeték az utat meg tisztító Angyal az Úr templomában az Úr előtt, de mind az által egy nyalánk buja tánczért, feje Herodiásnak ajándékoztatik az igazságért Herodes Antipástól való meg tömlöztetése után. Fel kele azonban az igaz ügy, és tizen két tanítványival kezde praedicálván bujdosni [...] de tovább is telik az Pohár, árad az vér, és szerelmes jegyesem születésétül fogva számláltatot harminc hatodik esztendőben kezde kegyetlenködni vér szopó Herodes Agrippa [...] Fordics édes fiam! Kezedben édes Uradnak keserves Poharát s meg látod ajakán köröskörnyül, amaz oltár alát lévő meg ölettetteknek ki ábrázoltatott halálokat, mellyeknek el látása is, ugyan meg sajtola vér cseppekkel izzadó Jézusom szencséges szívét, nékem el hagyattatot özvegy Anyának busongó bánattyára [...]”³³

A Biblia világából az intézményesült egyház történetébe átlépve Szöllősi Mihály – a korszakolás bullingeri hagyománya nyomán – az egyház történetét az egymást követő üldöztetések láncolataként ábrázolja. Az első tíz üldözés a római császárok alatt ment végbe. Szöllősi az első századok vértanúi közül többnyire az ismertebbeket érinti: az olajban megsütött János apostolt, a szurokba mártott Bazilidészt, a rostélyon megsütött Lőrincet és az első jelentős apologetát, Jusztinosz mártírt.

A tizenegyedik üldözés a pápaság következménye. Szöllősi Mihály, érthető módon, mártirológiájának ezt a részét dolgozta ki legrészletesebben, hiszen ez a téma kapcsolódik közvetlenül a hitvitasorozat tárgyához. Itt a szerző átvált a traktátusok nyers, polemikus hangjára, s néhány lapon át azt igyekszik bizonyítani, hogy a pápa maga az Antikrisztus.³⁴ S miután Demas, azaz Pázmány Péter is kemény elutasításban részesül, mint aki tagadja a pápák alatt „igaz Martyromságot szenvedett keresztyéneknek vérben-borult nevekkal tellyes Catalogusát”³⁵ Szöllősi mintegy harminc oldalon át „üldőhely szerint” közli a tizenegyedik üldözés fontosabb vértanúinak lajstromát.

Szöllősi protestáns „Martyrium historicum”-a, azonkívül, hogy több nevezetes tömeges kivégzésre is utal, így például Szent Bertalan éjszakájára, név szerint 128 vértanút tárgyal, nagyjából franczia, angol, németalföldi reformátusokat, itáliai valdenseket, kisebb részben német lutheránusokat. Az angol és franczia protestáns mártirológiák gyakorlata nyomán a sort Szöllősi könyvében is a kora újkori református prédikáto-

³³ *Uo.*, 12.

³⁴ *Uo.*, 30–36.

³⁵ *Uo.*, 36.

rok által legtöbbször idézett Wiclif, Husz János és Prágai Jeromos alakja nyitja.³⁶ Ilyen nagyságrendben mai ismereteink szerint más magyar nyelvű kora újkori kiadvány nem nyújtott protestáns mártírkatalógust.

A leírások mélysége változó, olykor csupán az évszámot, a helyet és a nevet jelzi a katalógus, sok esetben viszont szabályszerű mártírlegendát közöl, a vértanúság körülményeinek pontos leírásával: „1524. Sudphániumi, vagy Sudphen Henrik, ki az Brémai Ecclesiát plántálta, Meldorsar hivatvatván, szertelen kínokkal üldöztetik, némellyek öklökkel verik, némellyek forró olajt töltenek testére, némellyek hideget, némellyek artzul verik, némellyek páltázzák, az Barátok és Parasztok közzül, némellyek tüzet gyújtanak, némellyek rakás fát készítenek, némellyek kopijával öklelik által testét, és így az tűzben vetvén egy egész nap estig sütik, Decemb. 10.”³⁷

Ez a történet meglehetősen életszerűtlennek tűnik, hiszen a mártírok kínzásának szinte minden lehetséges változata összesűrűsödik benne, s mindez azt igazolja, hogy a protestáns mártírológia sem tartotta mindig szem előtt a történelmi hitelességet, sőt a túlzásoktól sem riadt vissza.

A beregsurányi lelkész mártír-katalógusának jellegzetessége, hogy a közismert jeles vértanúk (Wiclif, Husz, Prágai Jeromos, Savonarola, Johanna Graia vagy Boleyn Anna) mellett többnyire kevésbé ismert, hétköznapi vértanúk, egyszerű polgárok egész sorának mártíriumát is tárgyalja: „1544. Kést csináló Bruxellai Egyed meg égettetik, és a hamva vízre vettetik. Január 27. Brabantiai Rochus jó kép csináló Hispániának Luca nevű Városában, hogy a Mária képit, kit maga csinált volt, házánál el rontotta, meg égettetik. Az Bruxellai piatzon penig Lovaniomi Justus Jinsberger (január 8.) nevű Polgár meg égettetik.”³⁸

Visszatérő eleme a leírt történeteknek, hogy a vértanúk könyvvel, többnyire Bibliával együtt mennek a máglyára: „1551. Le Cen Miklós orvos Doctor, és Gabártus Péter, vettetnek tömlötzben Párisban és az Uj Testamentomnak sok Exemplárral, s több egyéb hasznos könyvekkel meg égettetik.”³⁹

Szöllősi történetei csak részleteiben emlékeztetnek a szentek legendáira. Általában nem szólnak a mártír és a világi, egyházi hatalmak összeütközésének részleteiről s magáról az elítélés körülményeiről sem, inkább csak a végkifejletet ábrázolják: „Bergier Péter Lugdunumban megfogatván, amaz mondása után: Ma meg nyílt Egeket látok: adá lelkét Istennek a tűzben. Borbóniai Marsacus Lajos lovagos vitéz Lugdunumban harmad magával meg égettetik, midőn amaz Simeon éneket énekelnek a tűzben is.”⁴⁰

A protestáns mártírtörténetek szövegének ilyen szabados kezelése azért lehetséges, mert ezek nem alkotják a kultusz részét, s így nem állnak semmilyen egyházi kontroll

³⁶ *Uo.*, 36–37.

³⁷ *Uo.*, 43.

³⁸ *Uo.*, 52.

³⁹ *Uo.*, 60.

⁴⁰ *Uo.*, 56.

alatt; csupán tanulságként szolgálnak a hívek épülésére. Szöllősi hasonló nagyvonalúsággal kezeli forrásait is, így azokról bizonyosat csak igen beható filológiai kutatás után mondhatnánk. Az ókeresztyén kor mártírjaival kapcsolatban elvértve utal Ambrosiusra, Ágostonra, Nagy Baszileioszra és Euszebioszra. A pápaság korának mártírkatalógusával kapcsolatban még nehezebb helyzetben vagyunk, itt ugyanis mindössze két név szerinti utalással találkozunk. Prágai Jeromos mártíriumáról szólva a humanista Poggius Florentius, az 1560-as galliai tömeges kivégzéssel kapcsolatban pedig Jobus Fincelius nevére hivatkozik. Utóbbi utalása azt jelzi, hogy Szöllősi mártírtörténeteiben a csodás elemek szerepeltetésétől sem idegenkedik, hiszen Fincelius *Wunderzeichen...* (Jéna, 1566) címen megjelentetett munkája a kora újkor legjelentősebb csodatörténet-gyűjteménye volt.⁴¹

A Szöllősi-féle mártírkatalógus legterjedelmesebb, a protestáns vértanúkra vonatkozó részének közvetlen előzményét a Foxe-féle örökség mellett a 16. század derekán megjelenő református mártirológiákban, leginkább Jean Crespin (1500–1572) francia nyelvű munkájában kereshetjük⁴², amelynek a 17. században német nyelvű változatai is népszerűek voltak. Ebbe az irányba mutat egyrészt az a tény, hogy Szöllősi katalógusában német vértanúkról alig esik szó, vagy ha igen, azok leginkább oda menekült hugenották, másrészt hogy az európai mártírok felsorolása az 1572. évi Szent Bertalan-éji vérengzéssel zárul. Crespin *Le livre des Martyrs* című munkája 1554-ben jelent meg először, s ezt a szerző később nyolckötetesre bővítette. Halála után Simon Goulart genfi hugenotta teológus további négy kötetel toldotta meg a sorozatot. Crespin munkájának német nyelvű változatát Paul Crocius (1551–1607) 1606-ban adta ki Hanauban (további kiadásai: Hanau, 1617; Bréma, 1682, 1722).⁴³ Crocius német szövegének egykötetes rövid kivonatát Rudolph Hubers jelentette meg Zürichben, 1664-ben, két évvel Szöllősi kéziratának lezárása előtt.

Szöllősi mártirológiáját rövid hazai helyzetkép zárja. A magyar protestantizmus mártírjai közül név szerint egyedül Kálmáncsehi Sánta Mártont említi,⁴⁴ majd a jezsuiták sárospataki és munkácsi ténykedésére utalva az üldöztetések történetét egészen saját koráig viszi tovább, Crespin gyakorlatát követve: „De immár édes Fiam, hogy az mai idővel rekesszem be; szollyon erről az Alföldség Szegedi István idejében, beszéllyen Gyöngyös Várossa, az Rákos mezeje, Beregszász is, hol Kálmán Tsehi Mártont az Barát által lövé, az Fel földség is sok injuriáltatásit, Exiliumit, Persecutioit; itt bár el ne rejtse: kiáltson leg közeleb az ezer hatszáz után való hetedik Seculumnak hatodik Decássa, s ott találly meg akár ki is, Patak és Munkáts táján Jesuita Uraiméknak az igaz keresztyének ellen vér ontásra serkengető Practicájokat.”⁴⁵

⁴¹ Heinz SCHILLING, *Job Fincel und die Zeichen der Endzeit = Volkserzählung*, i. m., 325–392.

⁴² Jean Crespin tevékenységéhez lásd A. und W. BRÜCKNER, *Zeugen des Glaubens*, i. m., 570–573.

⁴³ A kiadástörténetről lásd jelen kötetben Tóth Zsombor és P. Vásárhelyi Judit tanulmányát. (A szerk. megj.)

⁴⁴ Lásd ehhez Csorba Dávid tanulmányát jelen kötetben. (A szerk. megj.)

⁴⁵ SZÖLLŐSI, *Sion leánya*, i. m., 65.

Szöllősi Mihály mártírológiája minden egyenetlensége ellenére is igen fontos kordokumentum. Ez az első – és talán egyetlen – magyar nyelvű kísérlet arra, hogy egységbe rendezze azt a nem csekély történelmi ismeretanyagot, amelyből kora újkori prédikátoraink prédikációs és imádságos köteteik, vitairataik, építő célzatú kegyességi munkáik mártíriumra vonatkozó argumentációs és exemplum-anyagukat merítették. Szöllősi munkájának egésze ugyanakkor azt is példázza, hogyan élt egymás mellett – gyakran egyazon írásművön belül is – a kor két jellegzetes beszédmódja, a racionálisabb apologia, illetve a misztikusabb, a vértanúság iránt is érzékeny személyes tanúságtétel.

Sajnálatos, hogy Szöllősi Mihály *Sion leánya...* című kiadványát sem saját kora, sem az utókor nem méltatta. Bár Incze Gábor az 1930-as években a szerző két másik munkáját újra kiadta,⁴⁶ tehát a név nem volt ismeretlen szakmai körökben, a szerzőről azonban máig alig tudunk valamit. Szinnyei római katolikus plébánosnak tudja,⁴⁷ s ennek nyomán sajnálatosan a későbbi szakirodalomban is olykor ugyanez szerepel, az ÜMIL nem említi a fentebb bemutatott vitairatot,⁴⁸ amelyből könyvtáraink különben ma is tizenkét példányt őriznek. Debrecenben tanult, de nem tudunk külföldi tanulmányairól. 1666-ban még Beregsurányban lelkész,⁴⁹ ahonnan Erdélybe menekül, aztán egyszerűen nyoma vész. Ahogy születési, úgy halálzási évét sem ismerjük.⁵⁰ Egyike ő is méltatlanul elfeledett kora újkori református egyházi íróinknak.

JÁNOS GYŐRI L.

Apology and Martyrdom in Early Modern Calvinist Tradition
(Mihály Szöllősi's *Forgotten Martyrium historicum from 1666*)

This paper analyses the first Hungarian book on martyrdom and its catalogue of martyrs, which was written by a Calvinist preacher, Mihály Szöllősi in 1666, and published two years later. The book, *Sion leánya...* (*Daughter of Zion*) can be interpreted as an answer to a Catholic text by Mátyás Sámbar, that is, in the context of an extensive contemporary religious dispute. This study argues that Szöllősi's book does not only use controversial language, but it also shifts the debate from its apologetic and polemic rhetoric towards the discourse of martyrdom. Szöllősi counts both the martyrs of the Bible and the history of medieval Christianity and Reformation. Thus, the present paper analyses Szöllősi's *Martyrium historicum* in the Western European context of early modern literature on Protestant martyrs.

⁴⁶ SZÖLLŐSI Mihály, *Az úrrét s hazájokért elszéledett és számkivetett bujdosó magyarok füstölgő csepüje* (1676), [kiad., szerk., bev. INCZE Gábor], Bp., [s. n.], 1935 (második kiadás: 1940), (*A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi írói*, 3); Uő, *Lobogó szövétnék*, [kiad., szerk., bev. INCZE Gábor], Bp., [s. n.], 1937 (*A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi írói*, 5).

⁴⁷ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIII, Bp., Hornyánszky, 1909, 1105.

⁴⁸ *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, III, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 2000, 2174.

⁴⁹ *Sion leánya...* című munkájának *Az Méltóságos, Tekintetes, Nemes Bereg vármegyének* címzett Ajánlását még innen keltezi 1666. karácsony havának 16. napján.

⁵⁰ Azt tudjuk, hogy 1676 után halt meg: VIX Györgyné, *Régi Magyarországi Szerzők*, I, *A kezdetektől 1700-ig*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK, 2007, 802.